

Marina Zgrablić

Naselja, crkve i biskupi u Istri između kasne antike i ranoga srednjeg vijeka: primjer Pulske biskupije

Pregledni rad
Review article

UDK 904(497.5 Pula):262.12>«652/653»

U ovome se tekstu analizira proces kristijanizacije na području kasnoantičke pulske biskupije koja je zauzimala prostor rimskoga kolonijskog agera, uzimajući u obzir novije metodološke pristupe u proučavanju ne samo povijesno-umjetničkih aspekata crkvenoga graditeljstva već i njihove ekonomske i socijalne implikacije. Na temelju proučavanja arheoloških, povijesnih i topografskih podataka stječe se uvid u intenzitet gradnje sakralnih građevina, kontinuitet naselja s crkvama nastalima u blizini postojećih antičkih struktura ili onih koje nisu više bile u uporabi. Pri tome valja istaknuti da su crkve, kao i biskupi, osim sakralne imale i druge funkcije. Biskupi u kasnoj antici postaju privilegirane figure te postupno proširuju djelokrug vlastite moći u suradnji s civilnim vlastima, što nam pokazuje djelovanje nadbiskupa Maksimijana u Puli. Utvrdit će se da je kristijanizacija najjače zahvatila prostor agera već krajem V. stoljeća, a da se intenzivna izgradnja crkava najčešće datira u razdoblje nakon Justinijanove rekonkviste u VI. stoljeću, što ukazuje na činjenicu da je i pulska biskupija između kasne antike ranoga srednjega vijeka slijedila opći proces kristijanizacije širega prostora.

Ključne riječi: kristijanizacija, crkve, biskup, rustična vila, topografija

Crkvene građevine predstavljaju jedan od temeljnih i najraširenijih elemenata u proučavanju kasnoantičkoga i ranosrednjovjekovnog prostora. Počevši od V. stoljeća, moraju se uzeti u obzir kao povijesni izvor pri proučavanju ne samo arhitektonske tipologije i građevinskih tehnika već i kao element proučavanja naselja i naseljavanja određenoga prostora. Kršćanska je arheologija dugo vremena usmjeravala i ograničavala svoju pozornost gotovo isključivo na istraživanje povijesno-umjetničkih, ikonografskih i liturgijskih aspekata crkvenog graditeljstva, kao i na analize pojedinačnih crkava i grobalja, koji su na taj način bili istrgnuti iz svoga povijesnog i topografskog konteksta (Volpe 2010: 12; 2010a: 63). Arheološkim istraživanjima crkvenih građevina i naselja stječe se uvid i u njihov ekonomski položaj koji proizlazi iz odnosa koji je pojedina crkva kao organizacijska jedinica imala u odnosu na svjetovne vlasti, oblike i organizaciju naselja te postojeće društvene strukture. I u socijalnome je aspektu crkveno graditeljstvo općenito nezaobilazan kulturni element koji ukazuje na ideologiju pojedinih društvenih grupa

koje su njime izražavale socijalni status. Na temelju praćenja njihove rasprostranjenosti u gradu i njegovoj okolici stječe se uvid u gradske, mikroregionalne i regionalne kulturne i topografske promjene. Lociranje crkava uobičajeno je na temelju starijih arheoloških izvještaja, objavljenih studija i proučavanja toponima te razmatranja postojećega stanja na terenu. Topografska slika grada i okolnoga područja dobiva se na temelju modela proučavanja koji se upotrebljava od osamdesetih godina prošloga stoljeća, a prema kojemu se crkve dijele na one unutar gradskih zidina (*intra muros*) i izvan zidina (*extra muros*). Grobljanske crkve i martiriji podizani su u skladu s rimskim zakonima izvan zidina, na području rimskih poganskih nekropola. Takva je podjela primjenljiva na prostore koji nam pružaju dovoljnu količinu materijala za proučavanje (Lavan 2003, Cantino Wataghin 2003) pa je u obzir potrebno uzeti postojeće regionalne i mikroregionalne razlike prilikom proučavanja toga aspekta kristijanizacije.

Kada je riječ o Istri, uočavamo zamjetan nedostatak sintetskih radova, ali ne i podrobnijih priloga o pojedinim aspektima crkvenoga graditeljstva, crkvene organizacije i naseljavanja u Istri u kasnoj antici i ranome srednjem vijeku.¹

S obzirom na to da smo u navedenome razdoblju suočeni s vrlo ograničenim brojem pisanih izvora koji se neposredno odnose na Istru², valja crkve u kontekstu kristijanizacije toga prostora sagledati na temelju svih dostupnih materijalnih, epigrafskih i topografskih izvora. Istra u tom smislu ne predstavlja specifičan primjer. Budući da su sa sličnim problemima suočeni i talijanski istraživači koji se u posljednjih dvadesetak godina intenzivno bave srodnim temama, njihove se metodologije mogu uzeti u obzir kao mjerodavne pri istraživanju procesa kristijanizacije u Istri (Brogiolo, Chavarria Arnau 2010; Chavarria Arnau 2007; 2010; 2011; Volpe 2010; 2010a), koja je u kasnoj antici administrativno i kulturno pripadala sjevernojadranskom području, pa je prema tome bila podložna utjecajima iz sjeverne Italije i njezinih političkih, kulturnih i religijskih centara, prije svega Akvileje, Grada i Ravene.

Iako je većinu ranokršćanskih crkava kasnoantičke Pule i njezina suburbija danas nemoguće vidjeti jer su uništene prilikom urbanističkih intervencija i građevinskih zahvata u XIX. stoljeću, kada se u Pulskom zaljevu gradi arsenal, njihov se tlocrt i veličinu može utvrditi na temelju arhivski sačuvanih podataka austrijskoga katastra iz 1820. godine (Ujčić 1998) te opisa, skica i zabilježaka u radovima arheologa, povjesničara i konzervatora XIX. i XX. stoljeća (Kandler 1845; 1847; Gnirs 1906; Schiavuzzi 1908; De Franceschi 1932).

Sigurno postojanje kršćanske zajednice u Puli u IV. stoljeću moguće je utvrditi jedino na temelju arheološke dokumentacije, iako još uvijek nije poznato kako je ona bila crkveno organizirana (Bratož 2009: 11). Značajna je pri tome odsutnost imena istarskih biskupa u kršćanskoj literaturi IV. i V. stoljeća jer je s druge strane arheološki potvrđena vrlo intenzivna izgradnja crkava, čiji se prvi val može smjestiti upravo na prijelaz IV. u V. stoljeće. To nedvojbeno ukazuje na širenje kršćanstva u kasnoantičkoj Puli i njezinoj bližoj okolici, što se uklapa u opći proces kristijanizacije na širem sjevernojadranskom području. (Bratož 1987: 691; Cuscito 1977; 2008) Prvi pouzdani podatak o pulskome biskupu zabilježen je u Teodorikovu pismu datiranom između 507. i 511. godine. Njegovo se ime – *Antonius* – povezuje i s monogramom sačuvanim na jednom od kapitela bazilike sv. Felicite izgrađene u V. i pregrađene u VI. stoljeću. Vrijeme pojave i afirmacije biskupa u gradu i okolici u kasnoantičkoj Istri postaje značajnim jer tada biskupi jačaju svoj položaj istaknute lokalne figure, i tada crkva (kao ustanova) postupno

1 O crkvenoj arhitekturi kasnoantičke i bizantske Istre vidi: Marušić 1967; Šonje 1981; o pitanjima crkvene organizacije u Istri u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku polazišna su znanstvena djela: Bratož 1999; Cuscito 1977; dok o pitanjima naseljavanja i gustoće stanovništva ponajviše podataka imamo u Matijašić 1994; Matijašić 1997.

2 Jedini podrobniji izvještaj o gospodarskim prilikama donosi Kasiodor; vidi u Matijašić 1988.

postaje »grad unutar grada« i počinje funkcionirati kao samostalna društvena formacija. Sve važnija uloga crkve i biskupa, naročito u VI. stoljeću, potvrđena je monumentalnom izgradnjom ili pregradnjom biskupskih sklopova. Crkvena građevina unutar zidina u kasnoantičkim gradovima u Istri, kao i u ostalim dijelovima Carstva, nije više stajala izolirano i samostalno, već je bila dijelom većega sakralnoga katedralnoga kompleksa koji se, u skladu s biskupovim zadaćama, sastojao od nekoliko građevina (katedrala u užem smislu, baptisterij, *domus episcopi* i pomoćne zgrade) koje su bile vezane uz cjelovitu funkciju cijeloga sklopa (Erlande-Brandenburg 1997: 33-64). Shodno tomu u svakom se gradu kršćanski kler oblikovao kao društvena grupa čija je organizacija postajala sve čvršćom. Iako hijerarhijska organizacija crkve u najstarijim vremenima nije dobro poznata, u Istri se svećenička hijerarhija s naslovima klerika (biskupi, prezbiteri, đakoni i podđakoni) javlja tek krajem V. i početkom VI. stoljeća, i to u naknadnim izgradnjama bazilika u Trstu, Poreču i Puli. (Bratož 2009: 13; Cuscito 2008: 64-74) Tako združena analiza crkvenih građevina te naselja i njegova stanovništva može pružiti podatke ne samo o crkvenim objektima, kome su služili i na čiju su inicijativu nastajali, već može pružiti i određene informacije o gospodarskim mogućnostima stanovništva. Često crkvena arhitektura i kvaliteta njezine izvedbe mogu uputiti na zaključke o spomenutim gospodarskim predispozicijama, dostignutim graditeljskim tehnikama pojedinih majstorskih radionica te društvenoj stratifikaciji. Tomu pripomaže i analiza grobova i grobnih priloga, natpisa sačuvanih na podnim mozaicima³ ili dijelovima liturgijskoga namještaja. (Brogiolo, Chavarria Arnau 2010: 51)

Naime bogaćenje crkve povećalo se krajem V. stoljeća, kada biskupima postaju pripadnici imućnijih obitelji. (Erlande-Brandenburg 1997: 34)

CRKVE U V. STOLJEĆU

Na prostoru ranokršćanske pulske biskupije koja se u kasnoj antici teritorijalno podudarala s područjem rimskoga kolonijskog agera kršćanstvo se najprije počelo širiti iz urbane jezgre Pule. Ne analizirajući ovom prilikom ranokršćanske crkve u urbanom kontekstu, koje su nastajale u vrijeme čvrste afirmacije kršćanstva u IV. i V. stoljeću, u obzir će se uzeti sakralna zdanja smještena izvan zidina Pule na temelju njihova prostornog i kronološkog praćenja. Sukladno rimskim zakonima da se mrtvi pokapaju izvan gradskih zidina nastajali su na području gradskoga suburbija, nad kojim vlast ima *civitas*, prvi kršćanski kulturni objekti koji potvrđuju opći proces transformacije rimskoga prigradskog poganskog prostora u kršćanski. Izvan zidina kasnoantičke Pule grade se bazilika sv. Felicite, crkva sv. Ivana kod Nimfeja, crkva sv. Hermagore, dok se na samom ageru grade dvojna bazilika u Nezakciju, crkva u Betiki i prva faza Marijine crkve na Brijunima, a sve se datiraju se u prvi val intenzivnije sakralne izgradnje u V. stoljeću. Neke su danas nestale pa ih se može sagledati samo na temelju već spomenutih podataka iz starijih objavljenih rezultata arheoloških istraživanja (Kandler 1976; Gnirs 1906; 1911). Sve one u topografskom smislu imaju iznimnu važnost zbog mogućnosti sagledavanja prostornoga preobražaja prostora izvan zidina i na pulskom ageru, te nam mogu dati odgovore na pitanje u kolikoj su mjeri Pula i njezina bliža i šira okolica slijedili opću pojavu kristijanizacije. Osim toga, reinterpretacijom njihovih arheoloških istraživanja možemo steći osnovni uvid u toliko rasprav-

3 Noviji pregled natpisa na podnim mozaicima u Istri donosi Mazzoleni 2009: 147-168; vidimo da su nam kršćanski natpisi, koji u najvećem broju pripadaju posvetnim ili zavjetnim natpisima, potvrđeni u većim ranokršćanskim središtima u Istri od kojih je autor izdvojio Poreč, Pulu i Betiku.

ljani problem kasne antike i ranoga srednjeg vijeka, a to je pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta, i sakralnog i ekonomskog, i demografskog.

U rimsko doba *urbis* je još uvijek prihvaćao samo žive, dok su se mrtvi smještali izvan grada, duž pristupnih cesta. Međutim u drugoj polovici IV. stoljeća prenose se tijela mučenika i njihovih relikvija unutar gradova diljem Carstva. Tada se i na prostoru rimskih nekropola grade grobljanske crkve, najčešće na mjestu groba nekoga kršćanskog prvaka ili mučenika, oko kojih se počinju formirati i prva ranokršćanska groblja. U pulskom su slučaju ostaci velikoga broja ranokršćanskih crkava potpuno nestali i danas više nisu vidljivi, ali su ostali zabilježeni u austrijskom katastru iz 1820. godine (Ujčić 1998). Pritom valja napomenuti da su u dosadašnjoj starijoj literaturi prihvaćene predložene datacije dobivene na temelju istraživanja tipoloških i stilskih karakteristika ranokršćanskih sakralnih objekata u Istri. (Marušić 1967: 10; Šonje 1981) Iako se kršćanstvo najprije ukorijenilo u gradu i u njegovoj bližjoj okolici, treba spomenuti i nekoliko bolje sačuvanih i poznatih primjera u ageru iz V. stoljeća, poput spomenute dvojne bazilike u Nezakciju, prve faze gradnje crkve sv. Marije na Velom Brijunu, te crkve u Betiki, o kojima će naknadno biti riječi. Osim tih, još je veliki dio crkvenih zdanja na području agera nastao upravo u V. stoljeću, o čemu svjedoče brojni detalji, poput crkvenoga namještaja, a prije svega tipologije tlocrta, koji se odnose na njihovu dataciju. Međutim ta su zdanja naknadno doživljavala preinake, dogradnje ili promjene crkvenoga namještaja, što često može utjecati i na određivanje njihove kasnije datacije.

Crkva sv. Felicite bila je izgrađena na Velom polju izvan zidina kasnoantičke Pule uz cestu prema Medulinu. Tu se u antičko vrijeme nalazila istočna gradska nekropola. Crkva danas ne postoji, ali podatke o njoj nalazimo u radovima Pietra Kandlera (Kandler 1876: 184), Camilla de Franceschija (De Franceschi 1932: 31-51) i Antona Gnirsa (Gnirs 1911). Tlocrt je preuzet iz austrijskoga katastra iz 1820. godine (Ujčić 1998: 756), a zadnja arheološka istraživanja provedena su 1909. godine. (Gnirs 1911) Tada je, osim kasnije faze gradnje iz XIII. stoljeća, pronađena ranija crkva bazilikalnog tlocrta s unutrašnjom apsidom, u čijem je prezbiterijalnom dijelu iskopana svećenička klupa. Sačuvani su bili i dijelovi višebojnog podnog mozaika koji se stilski pripisuje istočnojadranskim mozaikalnim radionicama V. stoljeća. (Marušić 1967: 11; Bovini 1974: 196) Gnirs je pretpostavio da se crkva nalazila na mjestu starijega rimskog hrama koji je bio posvećen rimskoj božici Felicitas (Gnirs 1911), iako to nije izvjesno. Kad bi tako bilo, moglo bi se tvrditi da je kršćanstvo uz *topos* preuzelo i tradiciju štovanja kulturnog mjesta. Prema uobičajenoj praksi ranokršćanskoga svijeta moguće je da se je u njoj nastavila štovati sveta Felicita. Ne ulazeći u problematiku štovanja svetaca, treba spomenuti da bi ta crkva bila primjer sakralnoga kontinuiteta i da je s obzirom na svoje velike dimenzije (34 x 12,5 m) vjerojatno služila okupljanju većeg broja vjernika. Upravo je u IV. i u V. stoljeću karakteristično negiranje poganskih kulturnih mjesta izgradnjom kršćanskih sakralnih objekata na istom mjestu kao i reutilizacijom građe poganskih hramova što je i simbolički proslavljalo pobjedu kršćanstva. (Delehay 1906; Brown 1981: 92, 118) Crkva je u VIII. ili IX. stoljeću djelomično pregrađena. (De Franceschi 1932: 31) Njezin je prezbiterij skraćen i time se prostor zatvara trima apsidama. Tada su uništeni veći dijelovi ranokršćanskih višebojnih podnih mozaika. Ono što nam kod bazilike sv. Felicite predstavlja vrijedno saznanje jest činjenica da je prema, nažalost, ograničenim arheološkim istraživanjima iz prošloga stoljeća ipak uočljivo da je riječ o velikoj i bogato opremljenoj crkvenoj građevini koja je u V. stoljeću bila okupljalištem velikog broja vjernika.

Druga je grobljanska crkva sv. Ivana kod Nimfeja bila djelomično istražena 1906. godine (Bovini 1974: 197), a bila je izgrađena na području nekadašnje rimske nekropole i najstarijega ranokršćanskoga groblja između gradskih zidina i Amfiteatra. I to je vjersko središte bilo ukra-

šeno mnogobrojnim podnim mozaicima koji se datiraju u sredinu V. stoljeća, a pronađena je i polukružna svećenička klupa te ostaci oltara s opljačkanim oltarnim grobom. (Marušić 1967: 11) Osim položaja crkve na prostoru starijega rimskog objekta i na ranokršćanskom groblju sam nam naslovnik, toga danas nestaloga crkvenog objekta grobljanskog karaktera, govori u prilog očitoj prenamjeni antičkog prostora svjetovnog karaktera u kršćanski kulturni prostor. Budući da je riječ o Nimfeju, o lokaciji uz izvor pitke vode, može se pretpostaviti da je crkva bila posvećena sv. Ivanu Krstitelju čime bi i u ovom slučaju bila poništena poganska funkcija prijašnjeg antičkog objekta.

Pretpostavlja se da su te crkve zajedno s katedralnim kompleksom zadovoljavale potrebe pulske kršćanske zajednice u V. stoljeću, iako je teško pouzdanije zaključivati o broju pripadnika te zajednice u vrijeme njihove izgradnje. Budući da su oko njih pronađene zidane grobnice porodičnoga karaktera (Marušić 1967: 11) i brojni rimski i ranokršćanski sarkofazi (De Franceschi 1932: 35-48), možemo samo pretpostaviti da je Pula u to politički i društveno nesigurno vrijeme ipak održala demografsku razinu iz ranijeg razdoblja. Međutim, nemogućnost pravih sustavnih istraživanja tih crkava i groblja ograničavaju kompletan uvid u arheološku i povijesnu sliku tih lokaliteta. Odgovor na pitanje do kada su te crkve bile u funkciji i jesu li u ranome srednjem vijeku mijenjale svoju namjenu ne možemo, nažalost, dobiti. Na ta je pitanja teško dobiti odgovore zbog već spomenutog nedostatka pisanih suvremenih, ali i kasnijih srednjovjekovnih izvora, kao i zbog nemogućnosti provođenja revizijskih arheoloških istraživanja. Poznato je da je sv. Felicita u XIII. stoljeću prešla u ruke reda Templara i promijenila naslovnika u sv. Ivana, ali ta zbivanja prelaze kronološke okvire ovog rada. (De Franceschi 1932: 31)

U bližoj okolici grada bila je u V. stoljeću izgrađena i crkva sv. Hermagore⁴. Nalazila se otprilike četiri kilometra daleko od gradskog Foruma (ali na drugoj strani Pulske zaljeva), na zemljištu koji i danas nosi naziv Samagher. Arheološkim istraživanjima početkom XX. stoljeća otkriveni su ostaci zidova prema kojima se tada moglo rekonstruirati specifičan tlocrt te trobrodne crkvene građevine. (Gnirs 1908: 8; Bovini 1974: 155-157; Šonje 1981: 72-74) Crkva se prema Gnirsovima istraživanjima nalazila u neposrednoj blizini rimske rustične vile. Na to upućuju, među ostalom građom, pronađeni brojni fragmenti rimskih tegula i imbreksa kojima je očito bio prekriven njezin krov (Gnirs 1908: 11), kao i ulomci reutiliziranih kaneliranih stupova koji su određivali položaj brodova, a bili su dopremljeni u crkvu s neke druge antičke građevine. (Gnirs 1908: 12) U prilog naseljenosti prostora i aktivnog života u rimsko doba govori i veliki broj ulomaka antičkih amfora i velikih dolija koje vjerojatno potječu iz porušene susjedne rustične vile, a nalazi novca svjedoče o ranijoj fazi naseljenosti, još od I. stoljeća prije Krista (Gnirs 1908: 14). U tom kontekstu tu se crkvu može promatrati i u svjetlu odnosa vila i crkava te se možemo pitati kada je obližnja vila prestala biti u funkciji i koju je namjenu crkva imala kada je u V. stoljeću izgrađena⁵. Crkva sv. Hermagore poznatija je zbog vrijednog nalaza bjelokosnog relikvijara pronađenog 1906. godine ispod oltara porušene crkve. Taj se umjetnički predmet čuva danas u Veneciji, a datira se u sredinu V. stoljeća. Prema novijim analizama relikvijar je dar pape Siksta III ili Lava Velikog caru Valentinijanu i njegovoj ženi Eudoksiji godine 439. ili 440., a sredinom VI. stoljeća prenesen je u Pulu. (Gnirs 1908; Guarducci 1978; Bisconti 2009)

4 Titulara je Gnirs rekonstruirao prema toponimu: Samagher < Hermagoras (hrv. Mohor)

5 Autori su različito datirali izgradnju crkve. Gnirs je prema fragmentu natpisa i malobrojnim ostacima arhitekture datira u sredinu V. stoljeća. Marušić je datira oko 500. godine (Marušić 1967: 15), što nešto kasnije preuzima i Šonje koji je na temelju stilskih i konstruktivnih karakteristika smješta na početak VI. stoljeća kada se u Istri gradi reprezentativna ranobizantska arhitektura (Šonje 1981:73), dok Bratož (1987: 691) gradnju crkve datira u početak V. stoljeća.

Taj predmet liturgijske namjene upućuje na važnost crkve te na ekonomski i društveni položaj stanovnika u VI. stoljeću.

U Nezakciju, u kojem postoji kontinuitet života rimskoga municipija i kasnoantičkoga naselja, otkriven je početkom XX. stoljeća gradski ranokršćanski kompleks u naselju koje je bilo tek desetak kilometara udaljeno od pulske kolonije. U prvoj polovici V. stoljeća izgrađena je dvojna bazilika koja se sastojala od dviju crkava dvoranskoga tipa s krstionicom. Crkve zauzimaju samo središte nekadašnjega rimskog grada, točnije sjeverni dio foruma, i smještene su na mjestu nekadašnjih taberna, termi i moguće tržnice. Starija južna bazilika u početku je vjerojatno bila trobrodna, a kasnije sužena, te je imala polukružnu svećeničku klupu. Dvojna bazilika pokazuje analogije s crkvama u Saloni i Akvileji koje su imale specifičnu liturgijsku funkciju koja je bila u skladu sa sve intenzivnijim procesom pokrštavanja, na što upućuje postojanje krstionice. (Rosada 2009) U Nezakciju su, nedaleko od dvojne bazilike, pronađeni ostaci tijeskova za ulje ili vino na području nekadašnjih termi što svjedoči o prenamjeni antičkih objekata za vrijeme kasne antike. (Matijašić 1994: 1113; 1997: 215) Rušenje dvojne bazilike u Nezakciju najčešće se datira u vrijeme avaro-slavenskih provala u Istru na prijelazu iz VI. u VII. stoljeće. Teza da je naselje nastavilo živjeti i nakon toga temelji se na činjenici da ga Anonim Ravenjanin spominje u svojoj Kozmografiji (*Anonymi Ravennatis Cosmographia*) u VII. stoljeću (iako su podaci kojima se koristio možda iz V-VI. stoljeća). Moguće je da je područje Nezakcija nastavilo živjeti i u VII. i VIII. stoljeću unatoč avaro-slavenskim upadima u Istru i uništavanju dvojne crkve na prijelazu iz VI. u VII. stoljeće. S obzirom na važnost naselja, a naročito postojanja ranokršćanskoga središta s dvojnomo bazilikom jednostavnoga pravokutnog tlocrta i krstionicom, pitanje mogućnosti postojanja biskupskog sjedišta još je otvoreno. O tome još uvijek nema nikakve pisane ili epigrafičke potvrde. (Cuscito 2008: 74; 2009: 256)

CRKVE U VI. STOLJEĆU

Gradnja crkava intenzivirala se sredinom i u drugoj polovici VI. stoljeća. Njihov se broj povećava ne više samo u urbanom prostoru i suburbiju već i u izvangradskom prostoru agera. Istraživanja naseljenosti ruralnog prostora sa središtima rezidencijalnog i proizvodnog karaktera uz obalni pojas pulskog agera pokazala su da u IV. i V. stoljeću nije bilo jasnih znakova napuštanja ili uništavanja rustičnih vila, pa se tako uočava da broj stanovnika ostaje otprilike isti. Štoviše, stagnacijom ili čak porastom stanovništva – koje je posljedica i dolaska izbjeglica iz susjednih ugroženih područja, kao i činjenice da je Istra svojim geografskim datostima bila izvan kopnenih komunikacija koje su povezivale Panoniju sa sjevernom Italijom – dolazi i do oporavka gospodarskih mogućnosti Istre što govori u prilog demografskom i gospodarskom kontinuitetu u kasnoj antici. (Matijašić 2009: 60-69) Arheološki podatci potvrđuju da je VI. stoljeće vrijeme kada je područje agera i dalje gusto naseljeno, da se trgovina s ostalim dijelovima Sredozemlja nastavila odvijati, te je poljoprivredna proizvodnja uspijevala zadovoljiti potrebe lokalnoga stanovništva. (Matijašić 1988: 369; 2009: 69) O ekonomskoj stabilnosti poljoprivrede najbolje svjedoči Kasiodor, prefekt pretorija ostrogotskih kraljeva u dijelu prve polovice VI. stoljeća, u čijim su se pismima sačuvali dragocjeni podaci koji se odnose na bogatstvo i ljepotu Istre. (Matijašić 1988) Te su okolnosti zasigurno uzrokovale i potrebu za izgradnjom župnih i grobljanskih crkava jer je tada kristijanizacija ruralnih područja najintenzivnija. Crkve na pulskom ageru u većem broju slučajeva svjedoče o kontinuitetu od antičke rustične vile, preko kasnoantičkih ekonomskih pregradnji do kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog kulturnog mjesta. (Matijašić 1988: 369) Osim što VI. stoljeće karakteriziraju novi smjerovi u sakralnom graditeljstvu, ono je

značilo i kraj sazrijevanja kasnoantičke kulture. Justinijanova je rekonkvista dala nov poticaj kulturnomu životu sjevernog Jadrana pa tada dolazi i do građenja novih sakralnih objekata i u Istri (Šonje 1981; Cuscito 2003). Samo vrijeme izgradnje crkava može često biti diskutabilno jer su se općenito, pa tako i u Istri, u trenutku njihova istraživanja datirale na osnovi stilskih kriterija, mahom prema odrednicama koje postavljaju podni mozaici ili arhitektonska dekoracija, kao i na temelju tipoloških kriterija poput tlocrta crkava (Chavarría 2007: 131; 2010). Prostor pulskog agera bio je gusto ispunjen crkvicama i kapelama koje su građene izvan zidina, u neposrednoj okolici grada i u širem pojasu oko grada. Neka sakralna zdanja podignuta su i na svim otocima Pulskog zaljeva. Budući da se niti jedna od tih crkava i kapela nije do danas sačuvala (zbog već spomenutih građevinskih zahvata u vrijeme izgradnje austrijskog arsenala), možemo ih samo nabrojiti prema starijoj literaturi: kapela sv. Petra na istoimenom otoku, kapele sv. Florijana i sv. Sabe na otoku Uljaniku (Scoglio Ulivi), kapela sv. Katarine na istoimenom otoku, te naposljetku crkva sv. Andrije na istoimenom otoku u Pulskom zaljevu. (Marušić 1967: 20-35; Bratož 1987: 692) U suburbiju posebno se ističe trobrodna crkva sv. Mihovila i kapela sv. Klementa na brežuljku Sv. Mihovila, gdje je u ranom srednjem vijeku prosperirao i samostan. (Kehr 1925: 236; Kandler 1976: 178-183; De Franceschi 1932: 53-67; Bovini 1974: 209-211) I širi prostor agera ispunjen je manjim kršćanskim objektima koji su vjerojatno imali funkciju župnih crkava, međutim o njihovoj je izvornoj namjeni vrlo teško govoriti s obzirom na spomenuti nedostatak suvremenih pisanih i epigrafičkih izvora, ali i sustavnijih arheoloških istraživanja, pa se u tom slučaju moramo osloniti na komparativne analize i istraživanja susjednih, a naročito sjevernotalijanskih prostora.

Jedna od sačuvanih i istraženih je crkva sv. Elizeja kraj Fažane (Gnirs 1908), jednobrodna crkva s poligonalnom ravenskom apsidom. Nalazila se na raskrižju putova, a prema Gnirsu, koji ju je prvi istraživao (Gnirs 1908), sagrađena je na mjestu gdje se je prije nalazio hram nekog poganskog antičkog božanstva (što opet nije moguće posve pouzdano tvrditi jer u Istri ne raspoložemo ostacima poganskih hramova u ruralnim sredinama). S druge strane Gnirs ju je povezao i s rimskom rustičnom vilom na koju se nadovezivalo seosko naselje jer su zidovi crkve građeni od kamena s okolnih antičkih ruševina. (Marušić 1958: 331) Istraživanjem pločnika ispred crkve i sondiranjima same crkve i okolice pronađeni su ulomci kasnoantičke kućne keramike, antičke spolije, ulomci posude s valovnim ukrasom. Marušić je stoga zaključio da između te bizantske građevine, koja po svojoj tlocrtnoj osnovi spada u red brojnih istarskih crkava s ravenskom apsidom, i ranije kasnoantičke rustične vile nije mogao postojati veći vremenski razmak. Vjerojatno je rustična građevina u VI. stoljeću bila porušena, a njezin je građevni materijal poslužio za gradnju nove crkve na novostečenim posjedima ravenske crkve (Marušić 1958: 335).⁶ Svakako se manja seoska crkva nalazila na mjestu starije antičke građevine od koje je preuzet materijal, iako bi bilo logičnije pretpostaviti da se je nadovezivala na antičku rustičnu vilu, a ne da je nastala na temeljima poganskog hrama. Adaptacijom prostorije kasnoantičke građevine u bočni trijem potvrđuje se kontinuitet između kasne antike u rani srednji vijek. Sudeći prema nalazima grobova oko i ispred crkve, koji se prvenstveno na temelju keramike, stakla i brončanih predmeta datiraju u razdoblje od polovice VI. stoljeća do polovice VIII. stoljeća, autori su pretpostavili da je riječ o crkvi grobljanskoga karaktera. (Gnirs 1908; Marušić 1958: 331-341; Bovini 1974: 145)

Od ostalih ranokršćanskih crkava u ageru, koje je Marušić na temelju skromnih ostataka arhitekture i pojedinih stilskih elemenata crkvenog namještaja datirao u VI. stoljeće, treba

6 O ispravama koje donose podatke da je ravenska crkva u Istri, naročito na području Pule, imala velike posjede vidi u: Kehr 1925: 236.

spomenuti ostatke porušene kapele sv. Maura, jednobrodne kapele sv. Lucije, obje u blizini Galižane, baziliku sv. Mihovila u Banjolama kraj Vodnjana, baziliku sv. Kvirina sjeverno od Vodnjana. (Marušić 1967: 28-35)

U ovom kontekstu, međutim, treba naglasiti da je datiranje izvangradskih crkava na pulskom ageru još uvijek upitno jer postoje mogućnosti i drugačijih datacija koje bez daljnjih arheoloških istraživanja nije moguće razlučiti. Iako se crkve na ruralnim područjima u Istri prema navedenoj starijoj literaturi datiraju upravo u VI. stoljeće, ponajviše u njegovu drugu polovicu, činjenica jest da je kristijanizacija ruralnih područja, uz manje iznimke, diljem antičkoga svijeta uglavnom okončana već krajem V. stoljeća.

Brojnost sakralnih građevina koje su se nalazile *extra muros* u svakom slučaju potvrda je nastanjenosti širega prostora kasnoantičkog grada, ali je i važno svjedočanstvo o ekonomskoj stabilnosti Istre, koja je unatoč bizantsko-gotskom ratu bila pošteđena ratnih razaranja i podvrgnuta čvršćoj crkvenoj organizaciji, na što upućuje veći broj izvora u kojima se istarska crkva i njezini predstavnici počinju pojavljivati. (Bratož 2009: 17-27)

BISKUPI I CRKVE

Poteškoće nastaju prije svega prilikom datiranja crkava, ali i onda kada se nastoji sa sigurnošću utvrditi tko su bili idejni začetnici osnivanja i izgradnje pojedinih crkava u kasnoj antici kao i kojem su društvenom sloju oni pripadali. Bez postojanja literarnih ili epigrafičkih izvora teško je ustanoviti je li se radilo o privatnoj inicijativi pripadnika svjetovne aristokracije (bogatih posjednika) ili je crkva nastala kao rezultat biskupove intervencije i crkvenih vlasti. Početna faza bizantske vladavine, nakon odlaska istočnih Gota u Istri je obilježena intenzivnim ekonomskim i upravnim djelovanjem biskupa, koji su najčešće u kasnoantičko doba pripadali srednjem društvenom sloju. Biskupi su na taj način mogli aktivno sudjelovati ne samo u crkvenim nego i u ekonomskim aktivnostima kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnoga društva. Njihova ekonomska inicijativa postala je ključnom u reorganizaciji i gradskog i ruralnog prostora. (Ziche 2006) U tom kontekstu biskup nije više samo nasljednik klasične urbane tradicije, već njegova crkvena karijera dobiva i najdinamičniju dimenziju u društvu. (Volpe 2010: 13) Na taj način biskupski kompleks unutar grada preuzima mnogobrojne funkcije kasnoantičkoga grada.

Najznačajniji u izvorima zabilježeni primjeri biskupske inicijative u Puli jesu izgradnja bazilike sv. Marije Formoze i crkve sv. Andrije na istoimenom otoku u Pulskom zaljevu. Njihovo se osnivanje vezuje uz crkveno i političko djelovanje ravenškoga nadbiskupa Maksimijana, za kojega se vjeruje da je porijeklom iz antičkog Vistra (*Vistrum*) kraj Rovinja (Lanzoni 1927: 846-849). Da bi postavio čvrsto uporište pravovjerne Justinijanove crkve u Istri, koja se u vrijeme shizme Triju poglavlja (558. – 698.) priklanja shizmatičnoj Akvilejskoj metropoliji, bivši je pulski đakon dao izgraditi veliku trobrodnu Marijinu baziliku. Od cijelog kompleksa sačuvala se danas samo južna kapela. (Cuscito 1977: 286-288) Maksimijan je uz kompleks izgradio i zdanje za upravitelja njezinih posjeda *domus rectoralis*, koje se nije sačuvalo. (Lanzoni 1927: 847) Ravenska je crkva Maksimijanovim zaslugama 548. godine uspjela dobiti vistarsku šumu i posjede u okolici Pule koji su prvotno bili u vlasništvu gotske arijanske crkve, a u kasnijim se ispravama spominju kao feud sv. Apolinara. (Marušić 1967: 22) U blizini je bila podignuta crkva posvećena sv. Apolinaru s *domus rectoria* gdje je stolovao đakon ravenške crkve koji je obnašao sve potrebne administrativne dužnosti nad posjedima ravenških nadbiskupa u Puli koji su ujedno zadovoljavali i sve religiozne potrebe civilnoga pučanstva i pripadnika carske vojske (Lanzoni 1927: 847). Smještaj te u izvorima potvrđene crkvene građevine još nije moguće odrediti. Na otoku u Pulskom zaljevu podigao je Maksimijan i crkvu posvećenu apostolu Andriji čijem je kultu bio

očito privržen.⁷ O izgledu te crkve se danas ništa ne zna, ali se njezino osnivanje vezuje i uz imena dvojice pravovjernih ravenskih biskupa, Vitala (*Vitalis*) i Ivana (*Iohannes*), spomenutih u sačuvanim stihovima Venancija Fortunata (Cuscito 1977: 286-288). Ti podatci međutim imaju vrijednost kao povijesno svjedočanstvo o osobama koje se ne može točno identificirati i prostorno smjestiti. (Lanzoni 1927: 846-849; Cuscito 1978: 216; Carlà 2010: 259-261)

Zanimljivo je jedno od moguća četiri tumačenja prema kojemu je crkveni i samostanski kompleks u Betiki nastao kao rezultat biskupske inicijative. (Bratož 2009: 37) Riječ je o crkvi sv. Andrije čija se trolisna kapela i bazilika datiraju u polovicu V. stoljeća, a koja bi zbog kasnije izgradnje krstionice u VI. stoljeću mogla imati karakteristike biskupske crkve. Međutim radi se samo o pretpostavci. Iz sačuvanoga natpisa iz VI. stoljeća poznat nam je titular, sv. Andrija (Marušić, Šašel 1986: 418-419) pod čijim je patronatom djelovao samostanski kompleks u Betiki. Da bi se ustanovila važnost kompleksa kao i njegova uloga u crkvenoj organizaciji prostora, nastojalo se izgradnju navedenog kompleksa pripisati djelovanju dvojice spomenutih ravenskih biskupa, Vitala i Ivana, točnije crkvu sv. Andrije povezati s bazilikom sv. Andrije u spomenutim pjesmama Venancija Fortunata (Cuscito 1978). Kod te mogućnosti valja biti na oprezu jer autor pjesama nigdje izričito ne spominje ni jedno mjesto uz koje bi se dvojica biskupa mogla povezati. Osim toga vrijeme izgradnje trihore u V. stoljeću kronološki ne odgovara vremenu sastavljanja Venancijevih pjesama iz godine između 553. i 565. (Cuscito 1993: 53) Stoga se postavlja pitanje je li kompleks mogao biti sjedište jedne ruralne dijeceze koja nam nije potvrđena u izvorima? Vjerojatno se radi o postojanju vrlo brojne i čvrsto organizirane crkvene zajednice nastale na ostatcima rimske rustične vile koju još uvijek nije moguće preciznije definirati. (Cuscito 1993: 54) S druge strane, smatralo se u starijoj literaturi da je ranokršćanska crkva, koja u svom sklopu uključuje apostolski patronat, martirij, podne mozaike i krstionicu izgrađenu u drugoj polovici VI. stoljeća, mogla biti sjedište Cisanske biskupije, čije je postojanje u pisanim izvorima potvrđeno za razdoblje od 579. do 680. godine, ali je njezin smještaj još uvijek upitan. (Marušić 1986: 307-342; Bratož, 1992: 300; 2009: 35-37) U svakom slučaju crkveni je kompleks u Betiki jedan od rijetkih dokumentiranih primjera očito visokoga stupnja crkvene organizacije na ruralnome području Pulske biskupije, koju je bilo potrebno uspostaviti na inicijativu crkvenih vlasti zbog pastoralnih potreba veće kršćanske zajednice. Postojanje većeg broja stanovnika, pogodan smještaj na obali kao i moguće postojanje prethodnih vjerskih objekata omogućivali su i na susjednim talijanskim prostorima uspješno formiranje organiziranih crkvenih zajednica na ruralnim prostorima. (Brogiolo, Chavarria Arnau 2007: 132)

VILE I CRKVE

Jedan od važnijih problema predstavlja i topografsko podudaranje vila i crkava u kasnoj antici. Topografija ruralnih crkava čvrsto je povezana s topografijom kasnoantičkih vila i naselja, jer su crkve u kasnoj antici osim religijske funkcije imale i ulogu okupljališta, trgovišta, kao i sabirališta poreznih davanja. (Volpe, 2010a, 63) Iako u tom smislu topografska povezanost ne bi trebala biti posljedica navedenih uloga, nego činjenice da crkva prije svega služi stanovništvu.

Analiza transformacije antičkih vila nužna je pri tumačenju kristijanizacije ruralnih prostora, porasta crkvenoga patrimonija i razvoja kasnijeg crkvenog ustrojstva sa župnim crkvama

7 Maksimijanovu političku i crkvenu djelatnost na području Ravene i povezanost s kultom sv. Andrije vidi u: Carlà 2010: 259-261.

(Chavarria Arnau 2004: 83).⁸ Recentna arheološka istraživanja ekonomskih objekata, rimskih rustičnih vila, duž zapadne istarske obale pokazala su utemeljenost odavno postavljene teze da su se crkve smještale unutar rustičnih vila, što daje djelomični odgovor i na prije postavljeno pitanje o idejnim začetnicima crkava. Tako faza ruralne crkve unutar vile predstavlja često posljednju fazu trajanja vila rustika, jer one nakon toga postaju seoska naselja s crkvom koja preuzima vodeću funkciju religioznog objekta, ali i ekonomskog i društvenog središta. (Brown, 2003, 146) Te su vile u Istri od I. do VI. stoljeća bile pravi centri proizvodnog i rezidencijalnog karaktera i kao oblik naselja u kasnoj antici očit su primjer intenzivne prenamjene postojećih dijelova rustične građevine u kršćansko kultno mjesto (Marušić 1986; Matijašić 1988: 369)⁹. S druge strane one svjedoče da Istra u V. i VI. stoljeću nije bila dijelom općeg procesa napuštanja kasnoantičkih vila kako je to vidljivo na temelju komparativnih rezultata istraživanja u Galiji, Hispaniji, Italiji.¹⁰ Jednu skupinu crkava čine one koje su inkorporirane u rustične vile ili su nastale u njihovoj neposrednoj blizini. Pri tome se postavlja pitanje jesu li vile u trenutku izgradnje crkve još u uporabi ili su napuštene? Pretpostavlja se da su tijekom IV. i V. stoljeća crkve unutar vila imale funkciju privatnih oratorija i da su bile istovremene rezidencijalnoj namjeni vile. U tom se kontekstu mogu razmatrati kao privatne crkve vlasnika vila. U kojem trenutku prestaju biti samo kapele i kada dobivaju svoju župnu (*cura animarum*) liturgijsku funkciju? To je u najvećem broju slučajeva nemoguće odrediti s obzirom na oštećenja stratigrafskih slojeva ili na nemogućnost provođenja sustavnih istraživanja takvih lokaliteta koji sadrže arheološki materijal vile, crkve i groblja. (Chavarria Arnau 2011: 232) Kod dobro istraženih lokaliteta moguće je dobiti podatke ne samo o crkvenim građevinama već i o ekonomskom položaju naselja, stupnju saznanja o graditeljskim tehnikama kao i o odnosima između grada i sela. (Brogiolo, Chavarria Aranau 2010:51) Ne ulazeći u analizu svakog pojedinog objekta na području kasnoantičke pulske biskupije, spomenut ćemo najevidentniji primjer sačuvane privatne kapele unutar rustične vile u Barbarigi te već spomenuti crkveni kompleks u Betiki kraj Barbarige, nastao u neposrednoj blizini antičke vile.

U Barbarigi su još početkom prošlog stoljeća izišli na vidjelo ostaci arhitekture iz kojih je bilo moguće ustanoviti da se na prostoru maritimne rimske vile i okolnog naselja već u IV. stoljeću razvila kršćanska zajednica. Iako se kršćanstvo na ruralnim prostorima ukorijenilo kasnije nego na urbanim, u Barbarigi je već vrlo rano na prostoru peristila rimske vile bio izgrađen privatni oratorij (Marušić 1978: 556). Time bi se moglo potvrditi da je i Istra slijedila uobičajenu praksu gradnje privatnih kapela na prostoru rimskih rustičnih vila koja je bila proširena na Zapadu kasnorimskog carstva. (Bowes 2005: 200) Može se zaključiti da je vlasnik vile već u IV. stoljeću prihvatio novu vjeru i unutar nje izgradio vlastitu kapelu, što pretpostavlja i raniji prodor kršćanstva na ager.

Pritom opću nedoumicu izaziva i pitanje jesu li i kada izgrađene privatne kapele na širim prostorima Carstva prelazile u ruke crkvenih vlasti ili su neko vrijeme zadržavale karakter privatnih crkava, što bi značilo da su njima u administrativnom i pastoralnom smislu upravljali privatni posjednici. (Chavarria Arnau 2011: 230)

Iako je zbog nemogućnosti preciznijeg datiranja svih faza života u vili na temelju keramike i stakla u antici nemoguće utvrditi vrijeme trajanja naselja kao i vrijeme napuštanja tog rezidencijalnog objekta (Matijašić 1998: 124), dosadašnja istraživanja pokazuju da Barbariga u tom smislu

8 U radu Chavarria Arnau 2004. govori o primjeru kasnoantičkih vila u Hispaniji.

9 O kontinuitetu tog tipa naselja u Istri od antike do ranog srednjeg vijeka vidi i Jurkić 1981: 77-106.

10 Chavarria Arnau 2011: 234 donosi talijanske primjere te problematike, iz čega je vidljivo da su se crkve u vilama gradile nakon prestanka njihove uporabe.

predstavlja jedan od važnijih lokaliteta i nepobitan dokaz o kontinuitetu, ali i transformaciji vjerskoga života na ruralnom području Istre u kasnoj antici. Postojanje privatnog oratorija već u IV. stoljeću u peristilu luksuzne maritimne vile govori u prilog kontinuitetu naselja, ali i tezi da su i u Istri postojale privatne crkve izgrađene očito na inicijativu bogatoga posjednika. Teško je reći kada je vila napuštena i koju je namjenu mogla preuzeti njezina privatna kapela s obzirom na to da je u njezinoj blizini na području Betike već u prvoj polovici V. stoljeća izgrađena nova crkvena građevina.

Veliki arheološki lokalitet u Betiki kraj Barbarige sustavno je istraživao između 1975. i 1977. godine prošlog stoljeća. Utvrđeno je da se sastoji od ostataka rimske rustične vile, antičke nekropole, crkve sv. Agneze¹¹ i crkvenog kompleksa sv. Andrije. (Marušić, Šašel 1986) Na terenu su se sačuvali zidovi, kamena arhitektonska dekoracija i crkveni namještaj te podni mozaici s donatorskim natpisima. (Marušić, Šašel 1986: 329-331) Sam crkveni kompleks u Betiki nastajao je sukcesivno u više faza. Najstarijim građevinskim dijelom smatra se trolisna kapela (*cella trichora*) koja je očito bila izgrađena na skromnim ostatcima starijeg antičkog objekta u prvoj polovici V. stoljeća.¹² Natpis iz V. stoljeća koji donosi imena donatora *Felicianus et Ingenua* u trihori u čast blaženim svecima (*beatorum sanctorum*) pojašnjava namjenu *celle* trihore. Imala je funkciju memorijalne kapele ili martirija u kojemu su se čuvala apostolske relikvije čiji je kult na sjevernom Jadranu i u sjevernoj Italiji bio raširen u V. stoljeću (Paschini 1911: 9-24; Cuscito 1993), što potvrđuje kasnija posveta svetom Andriji. Ostaci porušenog oltarnoga groba u središtu kapele ukazuju na praksu štovanja relikvija koja je u V. stoljeću već vrlo rasprostranjena.¹³

Zapadno od trihore bila je istovremeno ili u drugoj polovici V. stoljeća izgrađena velika trobrodna bazilika pravokutnoga tlocrta. Ostaci arhitektonske skulpture poput kapitela, oltarnih pregrada i tranzena stilski pripadaju razdoblju V. stoljeća. (Marušić, Šašel 1986: 315) S južne strane bazilike bila je krajem VI. stoljeća podignuta kapela s krstionicom, dok je uz njezinu južnu stranu nešto poslije, vjerojatno u VII. stoljeću, nadograđena i grobna kapela u kojoj su pronađena dva sarkofaga. (Marušić, Šašel 1986: 326) Taj je mauzolej mogao biti namijenjen ukopu crkvenih velikodostojnika ili pripadnika svjetovne aristokracije. Običaj pokapanja pripadnika aristokracije *ad sanctos* ustanovljen je još u kasnoj antici kada se teži pokapanju uz samo mjesto ukopa svetaca, te uz oltare gdje su bile položene relikvije (Brown 1981: 34), što je podrazumijevalo zauzimanje i osiguravanje visoke društvene pozicije pokapanjem u blizini oltara.

Dosadašnji rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu u Betiki nedvojbeno upućuju na naglo širenje kršćanstva u V. stoljeću, određenu ekonomsku stabilnost i veliku gustoću naseljenosti toga dijela obalnoga pojasa zapadne Istre, koji je kontinuirano naseljen još od ranoga rimskog razdoblja (Matijašić 1994: 1115), jer u protivnom ne bi bila moguća uspostava dobro organizirane crkvene zajednice. Kasniji radovi proširenja i monumentalizacije ukazali su na važnost naselja i u bizantsko doba u narednim stoljećima.

Budući da je smještaj ranokršćanskih kulturnih građevina bio usko povezan s kasnoantičkim vilama, spomenut ćemo crkvu na Velom Brijunu. Na otoku Veliki Brijun, u uvali Dobrika otkriveni su ostaci antičke rustične vile u čijoj je neposrednoj blizini u V. stoljeću bila sagrađena crkva. Utvrđene su promjene već u IV. stoljeću kada na prostoru i u okolici vile postupno nastaje *refugium*. Središnji i okolni prostori toga gospodarskog zdanja pretvaraju se u prostorije

11 Arheološka istraživanja crkve sv. Agneze u Betiki provodio je Arheološki muzej Istre, a rezultati još nisu objavljeni.

12 Kapela ima najbliže analogije iz istog razdoblja u Konkordiji, Emoni i Monasteru kraj Akvileje. (Marušić, Šašel 1986: 313-315)

13 Štovanje relikvija pohranjenih u oltarnim grobovima crkava prema liturgijskom obredu koji je ustanovio Ambrozije iz Milana arheološki je potvrđeno u V. stoljeću u Trstu, Dvigradu, Puli, Štinjanu (Sv. Hermagora) i Nezakciju. (Marušić, Šašel 1986: 313; Cuscito 1993)

stambenog značenja. Nastanak utvrđenog naselja povezuje se s intenzivnim valom dolaska stanovnika s nesigurnih i ugroženih područja podunavskih provincija u IV. i V. stoljeću, kada Istra postaje dijelom općih promjena na sjevernojadranskom području.¹⁴ Takozvani bizantski *Castrum* jedino je naselje na zapadnoj istarskoj obali koje je nakon VII. stoljeća bilo napušteno, iako se posljednja faza pregradnje crkve sv. Marije datira u VIII-IX. stoljeće. Nalazi keramike koji se na tom prostoru zatječu svjedoče o kontinuitetu naselja od I. do VI. i VII. stoljeća¹⁵. Vjerojatno su zidine bile izgrađene oko već formirane urbane strukture s kraja V. stoljeća (Matijašić 2009: 65), a završna se faza njihove izgradnje datira u vrijeme gotsko-bizantskog rata iako o tome ne raspoložemo pouzdanim i direktnim uporištima u arheološkim i pisanim izvorima. (Mlakar 1975-1976; Matijašić 2009: 65) U neposrednoj blizini utvrđenog naselja, na sjeveroistočnoj strani bila je izgrađena crkva čija se prva faza datira u polovicu V. stoljeća. Podizanje kulturnog objekta na ovakvom položaju u blizini rustične vile koja poprma urbane karakteristike i ograđuje se obrambenim zidinama ukazuje na veći broj pridošlih stanovnika koji su imali potrebu za obavljanjem liturgijskih funkcija. U prvoj je fazi to bila dvoranska crkva bez apside. Njezina se sljedeća faza kronološki smješta u VI. stoljeće. (Marušić 1967: 10) Tada je crkva proširena, monumentalizirana je u trobrodnu baziliku s pravokutnom apsidom i prema dosad iznesenim rezultatima bila je posvećena Mariji. U njezinu su nartekstu pronađeni zidani grobovi i sarkofazi, a oko 200 metara istočno od crkve prostiralo se groblje na kojemu je izišao na vidjelo i veći broj sarkofaga. (Mirabella Roberti 1935: 293-295; Bratož 1987: 691) Budući da u *Castrumu* nisu pronađeni tragovi drugih kulturnih građevina, pretpostavlja se da je crkva bila izgrađena prije podizanja zidina naselja. (Matijašić 2009: 67) Taj se lokalitet uzima u obzir kao vrlo vrijedno nalazište koje predočava proces transformacije jedne rustične vile iz klasičnog razdoblja u fortificirano naselje s većom crkvom u neposrednoj blizini i očito utvrđenom crkvenom organizacijom na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek. Pritom je jasno da je riječ o crkvi smještenoj u blizini vile koja je još uvijek bila u upotrebi.

Budući da je proces kristijanizacije već jače bio zahvatio i ruralna područja, moguće je da su još uvijek bogati posjednici u V. i u VI. stoljeću mogli biti naručitelji, tj. inicijatori gradnje sakralnih objekata bilo da je riječ o privatnom oratoriju unutar vile poput spomenutog u Barbarigi, funerarnim kapelama poput sv. Elizeja, o kojemu nema pisanih podataka, ili župnim crkvama koje su imale dušobrižničku funkciju za koje u Istri također nemamo pisanih izvora. S time u vezi može se razmotriti i kada je na tlu pulskog agera nestalo poganskih kultova i ostataka poganstva. Tada se općenito povlače poganski hramovi za koje je utvrđeno da su se na ruralnim prostorima zadržali dulje nego u gradskim središtima. (Caseau 2004, Chavarria Arnau 2011: 229) Međutim, na temelju dosadašnjih nedostatnih arheoloških istraživanja kasnoantičkih naselja i grobalja u Istri teško je preciznije utvrditi kada je na području agera prestalo štovanje poganskih kultova. (Marušić 1978)

Može se reći da su u vrijeme prvih prodora kršćanstva u IV. stoljeću, te formiranja i konsolidiranja biskupijskog središta u Puli krajem V. i u VI. stoljeću, postupno slabjele urbane jezgre rimskih istarskih gradova. Naročito su od IV. stoljeća nadalje javni prostori na kojima se tradicionalno odvijao društveni i politički život gubili lokalno značenje u gradskom životu, kao i u urbanoj topografiji. (Cuscito 2009: 237-261; Del Cont Bernard 2006:133-149) Mnoge su *civitates* krajem V. i početkom VI. stoljeća bile suočene s procesom ruralizacije, koji je u većem broju slučajeva pridonio napuštanju ili prenamjeni javnih građevina, hramova, ali i privatnih

14 Tada nastaju prva utvrđena naselja, urbani centri na zapadnoj obali Istre: Rovinj, Novigrad, Umag.

15 O nalazima keramike na kasnoantičkim lokalitetima u južnoj Istri vidi Matijašić 1997: 210, 214-215.

stambenih prostora.¹⁶ Time su građevine stjecale nove zanatske, obrtničke i vjerske funkcije. Smanjena i prenamijenjena građanska darežljivost gradila je sada crkve, kapele i samostane umjesto tradicionalnih građevina. Povlačenje osnovnih sastavnica rimskoga grada – termi, cirkusa, foruma, portika, fontana, i ponajviše hramova – bilo je istovremeno potpomognuto transformacijom stila života te promjenama u društvu. Urbane i suburbane crkve i kapele često su sjedale na već postojeće antičke objekte kulturnoga karaktera. To potvrđuje karakterističnu pojavu kasne antike i činjenicu da je često upotrebljavan materijal ranijih poganskih hramova i antičkih građevina kako bi se negirala njihova poganska tradicija.

Na primjeru kasnoantičke Pule u V. i u VI. stoljeću upravo nam izgradnja velikog broja crkava i manji broj sačuvanih ostataka umjetničke proizvodnje mogu poslužiti kao izvor za poznavanje ekonomskih i socijalnih mogućnosti stanovništva u kasnoj antici.

U tom slučaju pisani i epigrafički izvori mogu biti eksplicitni kada je riječ o ulozi koju su bogatiji pripadnici društva (*possesores*) imali u podizanju crkava i opskrbi crkvenim namještajem. U pulskoj katedrali sačuvani su natpisi iz VI. stoljeća koji potvrđuju da su građani darivali svoju prijestolnicu podnim mozaicima. Jedan od najznačajnijih je onaj koji se nalazio ispred prezbiterija, a spominje imena *Damianus et Laurentia*, koji su financirali izradu mozaika, a datira se u polovicu VI. stoljeća. (Mirabella Roberti 1943: 31-32;) Na mozaiku iza oltara nalazi se natpis sadržaja *Donatianus pro commemoratione Zebide fec(it) ped(es)*, također datiran u polovicu VI. stoljeća. (Caillet 1993: 344, 463) Sačuvan nam je dragocjen votivni natpis iz trihore u Betiki na kojemu su zabilježena imena *Felicianus et Ingenua* koji su načinili i ukrali podni mozaik južne kapele s oltarom i posvetili ga blaženim svecima (*beatorum sanctorum*). (Cuscito 1993: 37; Marušić, Šašel 1986: 331) Takva vrsta izvora s imenima donatora svjedoči o spomenutim imovinskim mogućnostima stanovnika Istre u V. i u VI. stoljeću, ali pretpostavlja se da bi se na osnovu analize njihovih imena mogli donositi i zaključci o demografskom okruženju i mogućim etničkim promjenama.¹⁷ Obrtničke i poduzetničke aktivnosti koje je obavljao biskup i na koje nailazimo u crkvama, naročito katedralnim sklopovima, ukazuju i na posredno ili neposredno djelovanje biskupskog obrta u mjestu.

Svakako su sakralni ranokršćanski objekti imali veliki značaj i ulogu u procesu transformacije krajolika kasnoantičke pulske biskupije na području omeđenom Limskim zaljevom na sjeveru i Raškim kanalom na istoku između kasne antike i ranoga srednjeg vijeka. Iako dosadašnja istraživanja pružaju tek ograničenu sliku cjelokupne arheološke situacije na terenu, njihova brojnost upućuje na spomenuti demografski kontinuitet uvjetovan dobrim ekonomskim mogućnostima, prije svega stabilnošću poljoprivrede u kasnoj antici, bez obzira na političke, kulturne i religijske promjene kojima je Istra bila zahvaćena. Kršćanska topografija u tom smislu predstavlja važan faktor u proučavanju urbanog i ruralnog prostora te rasvjetljavanja problematike naseljenosti prostora. Pri tome su važnu ulogu imali biskupi koji su svojim intervencijama neposredno zadirali u ekonomske i demografske okolnosti. S obzirom na ograničeni broj pisanih izvora mnoga pitanja u vezi mogućih biskupskih sjedišta (Betika, Nezakcij) na području kasnoantičke i ranosrednjovjekovne pulske biskupije ostaju i dalje otvorenima za raspravu. Međutim, tek će se temeljitom analizom urbanih i ruralnih kulturnih građevina te njihovim odnosom prema naseljima, kao i proučavanjem pojave i afirmacije biskupa i kršćanskog klera moći steći uvid u opću transformaciju Istre uvjetovanu cjelokupnim procesom kristijanizacije u V. i VI. stoljeću.

¹⁶ Volpe (2010: 14-15) donosi primjere progresivne ruralizacije gradova u južnoj Italiji.

¹⁷ Analiza imena koja se zateču na brojnijim natpisima iz crkvenog kompleksa u Betiki donosi se u Marušić, Šašel 1986: 329-331.

POPIS LITERATURE

BISCONTI 2009

Fabrizio Bisconti, »La capsella di Samagher: il quadro delle interpretazioni«, u: *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)*. A cura di E. Marin e D. Mazzoleni. *Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* 20, Città del Vaticano 2009, 217-232.

BOVINI 1974

Giuseppe Bovini, *Antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna 1974.

BOWES 2005

Kimberly Bowes, »Personal devotions and private chapels«, u: *Late Ancient Christianity: A People's History of Christianity*, Vol. 2., (V. Burrus ed.), Philadelphia 2005, 188-210.

BRATOŽ 1987

Rajko Bratož, »Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976-1986«, *Zgodovinski časopis*, 41/4, Ljubljana 1987, 681-698.

BRATOŽ 1992

Rajko Bratož, »Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju«, *Zgodovinski časopis*, 46/3, Ljubljana 1992, 297-307.

BRATOŽ 1999

Rajko Bratož, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine-Gorizia 1999.

BRATOŽ 2009

Rajko Bratož, »Cristianesimo in Istria. Una sintesi e alcune riflessioni (con particolare riguardo allo sviluppo dell'organizzazione ecclesiastica)«, u: *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)*. A cura di E. Marin e D. Mazzoleni. *Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* 20, Città del Vaticano 2009, 9-46.

BROGILO, CHAVARRIA ARNAU 2010

Gian Pietro Brogiolo, Alexandra Chavarria Arnau, »Chiese e insediamenti rurali tra V e VIII secolo. Prospettive della ricerca archeologica«, u: *Atti del Convegno ipsam Nolam barbari vastaverunt. L'Italia*

e il Mediterraneo occidentale tra il V secolo e la metà del VI (Cimitile-Nola-Santa Maria Capua Vetere, 18-19 giugno 2009), Cimitile, 2010, 45-62.

BROWN 1981

Peter Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago 1981.

BROWN 2003

Peter Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A. D. 200-1000*, Oxford, 2003.

CAILLET 1993

Jean-Pierre Caillet, »L'évergétisme monumental chrétienne en Italie et à ses marges«, *Collection de l'École française de Rome* 175, Roma, 1993.

CANTINO WATAGHIN 2003

Gisella Cantino Wataghin, »Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions«, u: *Theory and practice in late antique archaeology*, (Luke Lavan, ed.), Leiden-Boston 2003, 224-256.

CARLÀ 2010

Filippo Carlà, »Milan, Ravenna, Rome: Some Reflections on the Cult of the Saints and on Civic Politics in Late Antique Italy«, *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 45, Firenze 2010, 197-272.

CASEAU 2004

Beatrice Caseau, »The Fate of Rural Temples in Late Antiquity and the Christianization of the Countryside«, *Recent research of the late antique countryside*, (William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado, eds.), Leiden-Boston 2004, 105-144.

CHAVARRIA, LEWIT 2004

Alexandra Chavarria, Tamara Lewit, »The Christianization of the Late Antique Landscape: A Bibliographic Essay«, u: *Recent research of the late antique countryside*, (William Bowden, Luke Lavan, Carlos Machado, eds.), Leiden-Boston 2004, 3-51.

CHAVARRIA ARNAU 2004

Alexandra Chavarria Arnau, »Interpreting the Transformation of Late Roman Villas: The Case of Hispania«, u: *Landscapes of Change: Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (Neil Christie, ed.), Aldershot 2004., 67-102.

CHAVARRIA ARNAU 2007

Alexandra Chavarria Arnau, »*Splendida sepulcra ut posterius audiant*. Aristocrazie, mausolei e chiese

funerarie nelle campagne tardoantiche», u: (G. P. Brogiolo, A. Chavarría Arnau eds.), *Archeologia e società tra Tardo Antico e Alto Medioevo, Documenti di archeologia*, 44, Mantova, 2007., 127-146.

CHAVARRIA ARNAU 2010

Alexandra Chavarría Arnau, «Alcune osservazioni sulle chiese rurali di epoca tardo antica: documentazione testuale e fonti archeologiche», u: *La tarda antichità tra fonti scritte e archeologiche* (Paola Galetti, ed.), *DPM quaderni*, 7, Bologna, 2010., 35-54.

CHAVARRIA ARNAU 2011

Alexandra Chavarría Arnau, «Chiese ed oratoria domestici nelle campagne tardoantiche», u: *Religionem significare. Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei sacra privata*, Roma, 2011., 229-243.

CUSCITO 1977

Giuseppe Cuscito, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria*, Trieste 1977.

CUSCITO 1978

Giuseppe Cuscito, «Venanzio Fortunato e le chiese istriane», *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 26, 1978., 207-225.

CUSCITO 1993

Giuseppe Cuscito, «Il complesso paleocristiano di Betica. Per lo studio dei primi insediamenti cristiani nell'agro colonico di Pola», *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 1993., 35-57.

CUSCITO 2003

Giuseppe Cuscito, «Gli edifici di culto in area altoadriatica tra VI e VIII secolo», *Hortus Artium Medievalium*, 9, 2003., 33-54.

CUSCITO 2008

Giuseppe Cuscito, «La cristianizzazione della costa altoadriatica», *Antichità Altoadriatiche*, 66, 2008., 45-93.

CUSCITO 2009

Giuseppe Cuscito, «Signaculum fidei. L'ambiente cristiano delle origini nell'alto adriatico: aspetti e problemi», *Antichità Altoadriatiche*, Monografie 5, Trieste, 2009.

DE FRANCESCHI 1932

Camillo de Franceschi, «Dante a Pola», *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 44, 1932, 31-67.

DEL CONT BERNARD

Lorena Del Cont Bernard, «Le città istriane tra la tarda Antichità e l'Alto Medioevo. Il problema della continuità e della trasformazione dei siti urbani nell'arco Adriatico», *Quaderni Giuliani di Storia*, 27, 2006., 101-177.

DELEHAYE 1906

Hippolyte Delehaye, *Le leggende agiografiche*, Firenze 1906.

ERLANDE-BRANDENBURG 1997

Alain Erlande-Brandenburg, *Katedrala*, (s francuskog preveo Danko Zelić), Zagreb 1997.

GNIRS 1906

Anton Gnirs, «Früchristliche Denkmäler in Pola», *Jarbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 4, 1906., 229-256.

GNIRS 1908

Anton Gnirs, «La basilica ed il reliquiario d'avorio di Samagher presso Pola», *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 24, 1908., 5-48.

GNIRS 1911

Anton Gnirs, «Frühe christliche Kultanlagen im südlichen Istrien», *Jarbuch des Kunshist. Institutes der k. k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege*, 5, 1911., Beibel., S., 1-48., 43.

GUARDUCCI 1978

Margherita Guarducci, «La capsella eburnea di Samagher. Un cimelio di arte paleocristiana nella storia del tardo impero», *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 26, 1978., 1-141.

JURKIĆ 1981

Vesna Jurkić, «Građevinski kontinuitet rimskih gospodarskih vila u zapadnoj Istri od antike do bizantskog doba», *Histria Historica*, 4/2, Pula, 1981., 77-106.

KANDLER 1845

Pietro Kandler, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Trieste 1845.

KANDLER 1876

Pietro Kandler, *Notizie storiche di Pola*, Parenzo 1876.

KEHR 1925

Paul Fridolin Kehr, *Italia pontificia VII/2, Venetiae et Histria: Respublica Venetiarum – Provincia Gradensis – Histria*, Berlin 1925.

LANZONI 1927

Francesco Lanzoni, *Le diocesi d'Italia dalle origini al principio del secolo VII (an.604)*, Faenza 1927.

LAVAN 2003

Luke Lavan, »Late Antique Urban Topography: From Architecture to Human Space«, u: *Theory and practice in late antique archaeology*, (Luke Lavan, ed.), Leiden-Boston 2003., 171-195.

MARUŠIĆ 1958

Branko Marušić, »Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između kasne antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i rano-srednjovjekovnih grobova u južnoj Istri. Izvještaj o iskopanju kod sv. Eliseja kraj Fažane«, *Jadranski zbornik*, 3, Rijeka 1958., 331-341.

MARUŠIĆ 1967

Branko Marušić, *Kasnoantička i bizantinska Pula*, Pula 1967.

MARUŠIĆ 1978

Branko Marušić, »Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću«, *Arheološki vestnik*, 29, Ljubljana 1978., 549-567.

MARUŠIĆ, ŠAŠEL 1986

Branko Marušić, Jaroslav Šašel, »De la cella trichora au complexe monastique de St. André a Betika entre Pula et Rovinj«, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana 1986., 307-342.

MATIJAŠIĆ 1988

Robert Matijašić, »Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre«, *Zgodovinski časopis*, 42/3, Ljubljana, 1988., 363-371.

MATIJAŠIĆ 1994

Robert Matijašić, »La produzione agricola in Istria nel VI-VII secolo, u: *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, Split-Poreč 25.9.-1.10.1994., II, Città del Vaticano, 1998., 1107-1120.

MATIJAŠIĆ 1994a

Robert Matijašić, »Gli agri delle colonie di Pola e di Parentium«, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 42, 1994., 24-88.

MATIJAŠIĆ 1997

Robert Matijašić, »L'Istria tra l'antichità classica e la tarda antichità«, *Arheološki vestnik*, 48, Ljubljana 1997, 203-218.

MATIJAŠIĆ 1998

Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-*

gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.), Pula 1998.

MATIJAŠIĆ 2009

Robert Matijašić, »Società e commercio nell'Istria e i rapporti con il Mediterraneo nella tarda antichità«, u: *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)*. A cura di E. Marin e D. Mazzoleni. *Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* 20, Città del Vaticano 2009, 47-69.

MAZZOLENI 2009

Danilo Mazzoleni, »A proposito delle iscrizioni cristiane musive del territorio istriano«, u: *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)*. A cura di E. Marin e D. Mazzoleni. *Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* 20, Città del Vaticano 2009., 147-168.

MIRABELLA ROBERTI 1937

Mario Mirabella Roberti, »Notiziario archeologico«, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 47, 1937., 285-307.

MIRABELLA ROBERTI 1943

Mario Mirabella Roberti, *Il duomo di Pola*, Pola 1943.

MLAKAR 1975-1976

Štefan Mlakar, »Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni, Bizantski kastrum«, *Histria Archaeologica*, 6/7, 1975-1976., 5-50.

PASCHINI 1911

Pio Paschini, »Note sull'origine della Chiesa di Concordia nella Venezia e sul culto agli Apostoli nell'Italia settentrionale alla fine del secolo IV.«, *Memorie Storiche Forogiuliesi*, 7, 1911., 9-24.

ROSADA 2009

Guido Rosada, »Le basiliche doppie di Nesazio e di Pola nel contesto delle direttrici di comunicazione altoadriatiche« u: *Il cristianesimo in Istria fra tarda antichità e alto medioevo. Novità e riflessioni. Atti della giornata dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)*. A cura di E. Marin e D. Mazzoleni. *Sussidi allo studio delle antichità cristiane pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* 20, Città del Vaticano 2009, 87-112.

SCHIAVUZZI 1908

Bernardo Schiavuzzi, »Attraverso l'agro colonico di Pola«, *Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, 24, 1908, 91-171.

ŠONJE 1981

Ante Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.

UJČIĆ 1998

Željko Ujčić, »Pola paleocristiana alla luce del catasto austriaco dell'anno 1820«, u: *Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae*, Split-Poreč 25.9.-1.10.1994., III, Città del Vaticano, 1998., 743-758.

VOLPE 2010

Giuliano Volpe, »Paesaggi e insediamenti urbani dell'Italia meridionale tra Tardoantico e Altomedio-

oevo: materiali e problemi per un confronto«, u: *Paesaggi e insediamenti urbani in Italia meridionale fra Tardoantico e Altomedioevo*, *Atti del Secondo Seminario sul Tardoantico e l'Altomedioevo in Italia Meridionale* (Foggia-Monte Sant'Angelo 27-28 maggio 2006), Bari 2010, 9-20.

VOLPE 2010a

Giuliano Volpe, »Aristocratici, imperatori e vescovi nelle città e nelle campagne dell'«Apulia» tardo antica«, u: *La tarda antichità tra fonti scritte e archeologiche* (Paola Galetti, ed.), *DPM quaderni*, 7, Bologna, 2010, 55-80.

ZICHE 2006

Harmut G. Ziche, »Administrieren la propriété de l'église: l'évêque comme clerc et comme entrepreneur«, *Antiquité tardive*, 14, 2006., 69-78.

SAŽETAK

U radu se analizira pulski ager u čijim se granicama u V. i u VI. stoljeću formirala i konsolidirala pulska biskupija. Studija se oslanja na arheološke, povijesne i topografske podatke kako bi se proces kristijanizacije u Istri sagledao sa stajališta novih interdisciplinarnih metodoloških pristupa koje koriste inozemni znanstvenici. Kao i u ostalim kasnoantičkim gradovima, analizom suburbanih i ruralnih crkava ne razmatraju se više samo arhitektonski, liturgijski i ikonografski aspekti crkvene izgradnje već se stječe uvid u ekonomsku stabilnost i demografske okolnosti Pule i njezine okolice između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Nekoliko je grobljanskih crkava bilo izgrađeno izvan zidina Pule u V. stoljeću. Većina crkava *extra muros* danas više ne postoji, poput sv. Felicite i sv. Ivana, te sv. Hermagore, koja je nastala u neposrednoj blizini grada na mjestu na kojem se od I. stoljeća aktivno odvijao život. Intenzivna izgradnja crkava započeta je na suburbiju i na ageru već prije Justinijanove rekonkviste u V. stoljeću i u prvoj polovici VI. stoljeća. To potvrđuje da je intenzifikacija crkvene izgradnje započela i prije nego što se obično misli. Često je kronologija tih lokaliteta bila upitna te zahtijeva daljnje rasprave. Osim toga, u radu se razmatra uloga i važnost biskupa u kasnoantičkoj Puli i njezinoj okolici. Činjenica da su biskup Maksimijan i ravenska crkva imali izravan utjecaj na izgradnju i urbanu modifikaciju Pule te su realizirali velike graditeljske zahvate upućuje na to da su i ostala crkvena središta na pulskom ageru bila djelo biskupske inicijative. Time se također može dodatno ukazati na društvene odnose biskupa i klera s lokalnom aristokracijom. Jedna od najvećih kršćanskih zajednica bila je organizirana oko velikog crkvenog kompleksa sv. Andrije u Betiki u blizini arhitektonskih ostataka klasične rimske vile. Teško je pritom ustanoviti kada je vila prestala funkcionirati i tko je inicirao crkvenu izgradnju. Opaža se da su se za vrijeme jake kristijanizacije u VI. stoljeću vjerojatno povukli ostaci poganskih kultura.

SUMMARY

Settlements, churches and bishops in Istria between Late Antiquity and Early Middle Ages: the example of the Diocese of Pula

This article brings an analysis of the Late Antique Pula countryside where in the 5th and 6th centuries a bishopric was established and consolidated. The study has been based on archaeological, historical and topographical data in order to examine the process of Christianization in Istria by means of new interdisciplinary methodological approaches. Similar to the analysis of Christian cities in the Late Antiquity, the analysis of suburban and rural churches should not only provide architectural, liturgical and iconographical aspects of church building but should also provide insights into the economic growth and demographic stability between the period of Late Antiquity and the Early Middle Ages.

A number of early Christian funerary churches and chapels were built in the *suburbium* of Pula in the 5th century and were often located on the area of a roman necropolis. Most of the churches *extra muros* no longer exist, like St. Felicita, St. John, and St. Hermagoras: they were built in the vicinity of the town, on an area where life had existed since the first century.

An intensive construction of churches took place even before Justinian's reconquests, in the 5th and in the first half of the 6th century, which confirms that an intensification and extension of church building had taken place earlier than generally regarded. The chronology of some of these sites has either been debated or requires further research.

The role of the bishops in the Late Antique Pula and its countryside is also one of the problems considered in this study. Apart from the fact that bishop Maximian and the church of Ravenna had a direct influence on the construction and urban modification in Pula and conducted large building projects, it can be considered that some other ecclesiastical centers were obviously built following the bishop's initiative. This can give us further insights into social relations between the bishop with the clergy and the local aristocracy.

One of the largest Christian communities was organized at the large ecclesiastical complex of St. Andrew in Betika near the architectural remains of a classical roman villa. However, it is hard to establish when the villa ceased to function and who the initiators that had undertaken ecclesiastical constructions were. We should also note that the remains of the pagan cults probably disappeared sometime in the 6th century, during a period of intense Christianization.